

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію Мавед Сандри Омарівни
«Гене́за та тенденції розвитку ісламського деліктного права:
загальнотеоретичне дослідження»
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень

Актуальність теми, обраної для дисертаційного дослідження, зумовлена як сучасними процесами глобалізації, регіоналізації світу і реаліями правового розвитку, так і проблемами їх теоретичного осмислення. В цьому контексті звертає на себе увагу не тільки економічне та політичне зростання значення арабських та інших країн, які ідентифікують себе як мусульманські, але й впливу мусульманської культури на країни, в яких розповсюджені інші духовно-культурні традиції. Актуалізація і розповсюдження мусульманської культури, в основі якої лежить одна із найбільших світових релігій є одним із проявів зростання значення релігії як форми духовного сприйняття світу. Так, нині вісім з десяти жителів планети ототожнюють себе з якоюсь релігією, релігійною конфесією або групою. У 2012 році приблизно 2,2 млрд. людей (32% від загальної чисельності людства) сповідувало християнство, 1,6 млрд. (відповідно, 23%) – іслам, 1 млрд. (15%) – індуїзм, 500 млн. (7%) – буддизм, и 14 млн. (0,2%) – іудаїзм. Проте, за оцінками фахівців близько 2050 року чисельність мусульман збільшиться на 73%, а Християн – на 35%, в результаті їх стане порівну. В Європі внаслідок міграції мусульмани складатимуть близько 10% загальної чисельності населення. Крім того, іслам за середньостатистичним віком віруючих є найбільш молодого релігією світу – 23 роки, тоді як в індуїзмі – 26 років, християнстві – 30 років, буддизмі – 34 роки.

Значення мусульманського права для України, не обмежуються наявністю прошарку мусульман серед її населення, поки що його чисельність не є визначальною, але й розширенням міжнародного співробітництва з мусульманськими країнами, інтеграцією а європейський економічний,

політичний та правовий простір, а відповідно й входженням в поле тих проблем, які існують в європейських країнах, можливостями сприйняття і використання правового досвіду взаємодії мусульманських та європейських країн у вітчизняних правових реформах тощо.

Слід підкреслити й значення вивчення мусульманського права для розвитку вітчизняної юридичної науки не тільки в площині порівняльного правознавства, але й інших теоретичних, історичних, галузевих і прикладних юридичних наук, здійснення міждисциплінарних юридичних наукових досліджень і таке інше. Зокрема, для теорії держави та права вивчення мусульманського права, зокрема, мусульманського деліктного права, означає розширення емпіричної бази досліджень, поглиблення плюралізму праворозуміння, взаємодії права, моралі і релігії, варіативності співвідношень права і держави, формування просторового бачення права, його регіоналізації, конструювання теоретичних понять не тільки на підставі західної традиції права.

Стосовно актуальності деліктного права. Проблеми правопорушень та юридичної відповідальності в різних аспектах висвітлювалися у вітчизняній юридичній науковій літературі, зокрема: у загальнотеоретичних, історичних, галузевих та прикладних дослідженнях, розвитку їх методології; у розробці питань наукового забезпечення боротьби зі злочинністю, дослідженнях забезпечення правомірної поведінки, системи гарантій та захисту прав людини, їх адаптації до європейських та міжнародних стандартів тощо. Проте ці проблеми, розв'язувалися, як правило, в минулому в межах традиційного позитивістського розуміння правопорушення і юридичної відповідальності, тоді як однією з особливостей сучасного стану юридичної науки та її методології є плюралістична концептуалізація засад теоретичних правових досліджень.

Тому розв'язання зазначених та інших проблем юридичної відповідальності потребує пошуку та розробки її нової парадигми, яка відповідає сучасному стану розвитку правової реальності та юридичної науки,

базувалася на досягненнях не тільки вітчизняної юридичної науки, але й враховувала науковий і практичний досвід інших країн, була адекватною сучасним процесам правового розвитку світу та України, усвідомлення багатоманітності джерел права, його структур і таке інше.

В цьому контексті теоретичне дослідження ісламського деліктного права сприяє плюралістичному баченню проступків і відповідальності в сфері права, формуванню різних теорій деліктного права, їх змісту, взаємозв'язків з іншими теоретичними правовими конструкціями, усвідомленню варіантів впливу деліктної доктрини на правову практику, її релігійному та моральному обґрунтуванню тощо.

Таким чином, зазначені та інші фактори зумовлюють актуальність та необхідність вивчення ісламського деліктного права як складного соціального явища, що не тільки має давню історію, але й активно розвивається, трансформується та впливає на сучасні процеси світового правового розвитку та юридичної науки.

Додатковим підтвердженням актуальності теоретичного осмислення ісламського деліктного права є його відповідність планам наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» та кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» «Діалог сучасних правових систем. Адаптація правової системи України до європейського права» на 2011–2015 рр.

Проблематика обрана автором для осмислення деталізована через адекватне визначення, об'єкту, предмету й завдань дослідження. Так, об'єктом є ісламське деліктне право, а предметом - генеза та тенденції розвитку ісламського деліктного права.

Основна мета дослідження — на основі комплексного теоретико-правового дослідження виявити і розкрити генезу та основні тенденції розвитку ісламського деліктного права, яка достатньо коректно конкретизована у завданнях дисертації, які стосуються: аналізу історіографії дослідження ісламського деліктного права в теоретико-правовій думці; визначення

методологічних засад дослідження ісламського деліктного права; осмислення процесу еволюції формування та розвитку деліктного права ісламських країн; визначення основних тенденцій розвитку ісламського деліктного права тощо.

З позицій загальної теорії держави та права, а також порівняльного правознавства доцільно відмітити:

- обрання в якості основної теоретичної конструкції деліктного права, яке має міжгалузеву природу, потребує міждисциплінарного осмислення, в першу чергу, загальнотеоретичного, але в межах різних правових доктрин;

- актуальність вибору об'єктів порівняння, а саме ісламського деліктного права в контексті загального та відмінного в площині мусульманських країн та їх взаємодій з іншими країнами;

Здійснення поставлених завдань вимагало адекватної їм та предмету дослідження методології наукового пошуку, тому автором було обрано і застосовано порівняльно-правовий, системний, антропологічний, герменевтичний, цивілізаційний, аксіологічний методологічні підходи, загальнонаукові (історичний, логічний, структурний) та інші методи.

Теоретичну основу дисертації становили наукові розробки вітчизняних та зарубіжних, зокрема арабських, вчених, а нормативно-правову - закони та інші нормативно-правові акти мусульманських держав (Іран, Пакистан, Ємен, ОАЕ, Катар, Туреччина, Бахрейн, Судан, Саудівська Аравія, Сирія, Ліван, Північна Нігерія та ін.).

Зазначену важливу наукову проблему генези та тенденцій розвитку ісламського деліктного права розв'язують такі нові, додатково обґрунтовані та удосконалені результати.

На підставі аналізу результатів наукових досліджень ісламського деліктного права, здійснена спроба їх систематизації та виокремлення двох груп досліджень. До першої групи віднесено дослідження, де ісламське деліктне право здебільшого розглядалося як ісламське кримінальне право і як складова ісламського права у його порівнянні з іншими правовими сім'ями. Тоді як друга група охоплює результати тих досліджень, в яких ісламське

деліктне право було власно предметом вивчення з урахуванням його загальних та відмінних властивостей в різних мусульманських країнах. Окрім того, здійснено критичний аналіз цих досліджень та виокремлено предмет дисертації (С. 12-22).

На підставі аналізу підходів західних та мусульманських вчених до інтерпретацій понять «ісламське деліктне право» і «ісламське кримінальне право», здобувачка досить обґрунтовано робить висновок про те, що поняття «ісламське кримінальне право» притаманне західній інтерпретації мусульманського права, а поняття «ісламське деліктне право», навіть зважаючи на його знову таки західне походження, більш адекватне природі та доктрині мусульманського права, оскільки в межах західної правової традиції делікт – це здебільшого порушення, пов'язані з недотриманням або невиконанням вимог цивільно-правових норм або деліктне право як підгалузь кримінального права, тоді як в ісламській кримінально-правовій традиції деліктне право регулює не тільки малозначущі (адміністративні чи кримінальні) діяння, але й кримінальні злочини, а також забороняє порушення релігійних, моральних, етичних вимог та встановлює відповідну правову відповідальність (С. 25-28).

Як зазначалося вище, переважно адекватною є позиція автора стосовно вибору, обґрунтування та використання методологічних підходів та наукових методів дослідження ісламського деліктного права, зокрема, порівняльно-правового підходу як домінуючого, який застосовувався стосовно з'ясування загального, особливого та одиничного між ісламським деліктним правом різних мусульманських країн, деліктним правом західних країн, етапами його виникнення, становлення та розвитку та в інших ситуаціях історико-теоретичного осмислення (С. 31-33).

Слід підтримати автора й у прагненні дослідити різні варіанти періодизації генези ісламського деліктного права, визначити їх позитивні риси та недоліки (С. 52), розробити, обґрунтувати та охарактеризувати авторську позицію стосовно етапів виникнення, становлення та розвитку ісламського деліктного права, зокрема таких як: етап виникнення і становлення ісламського

деліктного право який «починається з усвідомлення Мухаммадом своєї пророчої місії» і завершується «появою доктрини аш-Шафії про «чотири корені шаріату» зникла загроза руйнування ісламського права», з якою пов'язується значний підйом правотворчої активності, зміна доктрина іджтихада (с. 53-64); етап стабільного розвитку ісламського деліктного права як «епохи панування розвинених доктринальних шкіл, золоті епохи шаріату», коли виникає відмінність між шаріатом як комплексом норм божественного права самого по собі та фікхом як доктриною права шаріату (С. 64-65); етап занепаду ісламського деліктного права, внаслідок колонізації та «європеїзації» мусульманських країн (С. 66-67); етап ісламізації права (з другої половини ХХ ст. і до теперішнього часу).

Не позбавлений наукової значущості порівняльно-правовий аналіз особливостей взаємовпливів класичного та позитивного ісламського деліктного права в різних мусульманських державах та їх поділ на держави в яких, класичне ісламське право є домінуючим і діючим, на держави в яких діє як класичне ісламське деліктне право, так і модернізоване кримінальне право, а також на держави, де ісламське деліктне право не впливає на суспільні відносини (С. 70-82).

Слід вітати спробу виокремлення проблеми значення та форм впливу ісламського деліктного права на сфери взаємодії ісламських держав з іншими державами, хоча реалізацію її розв'язання не можна визнати вдалою (С. 82-89).

Значна увага в дисертації приділена аналізу наукових позицій вчених щодо джерел і форм як ісламського права в історичній ретроспективі і сучасності (С. 94-96), так й ісламського деліктного права (С.97-98), серед яких здобувачкою виокремлюються і розкриваються: основні джерела (Коран, Сунна, іджма і кияс); позитивні джерела, тобто кримінальне законодавство; додаткові джерела – урф, адат (С. 99-111).

Теоретична і порівняльно-правова спрямованість притаманні осмисленню плюралістичності ісламського вчення про злочин та його нормативно-правового визначення в позитивному праві, результати якого акумулюються в

авторських положеннях про: повну відсутність в ісламській кримінально-правовій доктрині єдиного вчення про злочин; доцільність його формування на основі узагальнення трьох основних категорій злочинних діянь, а саме худуд, кісас і тазір; переплетеність в ісламському деліктному праві питань злочину і питань покарання, а також процесуального доказування злочинного діяння (С. 112-132).

Такі особливості вчення про злочин логічно зумовлюють доцільність осмислення й вчення про покарання, що здійснюється автором в підрозділі «3.3. Вчення про покарання у концепції ісламського деліктного права: від традиційної до сучасної парадигми», труднощі якого викликані тим, що, як зазначає автор, «шаріат при вирішенні правових питань характеризується, головним чином, казуїстичністю», а тому його теоретичне конструювання можливе на основі порівняльно-правового аналізу та узагальнення, що й здійснюється автором на матеріалах, зокрема, мусульманської правової літератури, виокремленні в результаті ознак (С. 136-137) та цілей покарання (С. 138-140), їх диференціації в площині трьох основних категорій злочинів – худуд, кісас і тазір (С. 141-153).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Результати дисертаційного дослідження Мавед С.О. є переважно обґрунтованими, оскільки вони отримані завдяки широкому використанню наукових джерел та використанню різноманітних методів наукового пошуку. Зокрема, обґрунтованість цього дослідження визначається:

- широким використанням літературних джерел. Джерельну базу вказаної дисертації складають понад двісті наукових праць та нормативно-правових актів;

- значною увагою до результатів наукових досліджень вчених зарубіжних країн. Автор не обмежується вітчизняними роботами, а й широко послуговується працями зарубіжних дослідників цієї проблеми, насамперед з арабських країн;

- використанням різноманітних методів наукового пошуку. В основу методології дисертаційного дослідження покладені порівняльно-правовий, цивілізаційний, антропологічний, герменевтичний підходи та інші наукові методи.

Достовірність та наукова новизна. Положення, результати та висновки, які виносяться на захист, відзначаються достовірністю та науковою новизною. Авторіві переважно вдалося забезпечити належну наукову новизну висунутих положень, сформульованих висновків і рекомендацій, яка полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці теоретико-правовим дослідженням компаративної спрямованості ісламського деліктного права.

Дискусійні питання та зауваження. Зважаючи на належний рівень здійсненого дисертантом дослідження, між тим, у тексті дисертації та автореферату викладено, окремі положення, що потребують уточнень і роз'яснень проблемного і термінологічного характеру, або додаткового обґрунтування чи недостатньо чітко сформульовані, можуть бути підґрунтям для дискусії під час захисту дисертації:

1. В контексті вимог порівняльного правознавства аналіз теоретичної бази дослідження, яка конкретизована в переліку джерел та посиланнях на них в тексті дисертації дає можливість стверджувати, що висновки та положення дисертації треба було ідентифікувати як варіант пострадянської теоретичної інтерпретації ісламського деліктного права, оскільки більшість використаних джерел є працями саме вчених пострадянських країн, або перекладами на російську чи українську арабських вчених, а власно оригінальних текстів мусульманських вчених не більше як 80 з 232 джерел. Проте це не виключає наукове значення такого осмислення, але накладає певні вимоги щодо використання теоретичних конструкцій тієї чи іншої правової доктрини, їх порівняння, виявлення загального та відмінного тощо.

2. Підтвердженням доцільності такого підходу є авторська інтерпретація теорії деліктного права в загальнотеоретичній юриспруденції, залишає більше

питань ніж дає відповідей. Зокрема, яку загальнотеоретичну юриспруденцію мала на увазі автор – західну, пострадянську, вітчизняну чи мусульманську, яка структура цієї юриспруденції, які її основні теоретичні конструкції, яке місце займає теорія деліктного права в цій юриспруденції і таке інше. Можливо авторка під такою юриспруденцією мала на увазі теоретичну складову порівняльного правознавства, хоча і в ній є різні підходи. Або судячи за контекстом використовувала теоретичні положення як західної традиції права, мусульманської доктрини, так й порівняльного правознавства, але тоді треба було обґрунтувати такий підхід, довести його доцільність для досліджень саме ісламського деліктного права, конкретизувати особливостей, виявити загальне. Окрім того, поза межами дослідження залишилася структура теорії деліктного права, її основні поняття тощо.

Слід зазначити, що саме теоретичне осмислення деліктного права як базової теоретичної конструкції, метапозиції для порівняння якраз слід підтримати, але зазначені вище недоліки призвели до того, що в дисертації не завжди вдалося послідовно реалізувати цю ідею. Так, виходячи з назви теми дисертації та теоретичних тверджень автора у підрозділі «3.2. Вчення про злочин як один із центральних інститутів ісламського деліктного права» треба було розглядати не властивості злочину, а властивості делікту.

3. Дисертація виконувалася і захищається в Україні і були підстави сподіватися, що в дослідженні знайдуть своє вирішення й проблеми значення ісламського деліктного права та його осмислення для вітчизняної юридичної науки і практики, особливо в умовах інтеграції в європейський правовий простір, активізації участі України у міжнародних відносинах, зокрема, співробітництва з мусульманськими країнами. Проте Україна була згадана лише у вступі дисертації та автореферату.

4. Критичне ставлення до реалізації слушної і доцільної проблеми впливу ісламського деліктного права на сфери взаємодії ісламських держав з іншими державами зумовлено тим, що більша частина відповідного підрозділу (2.3) присвячена загальним проблемам мусульманського права, ісламського

деліктного права, а не процесам, формам і таке інше такого впливу, окрім того не виокремлено особливості взаємовпливу різних мусульманських, мусульманських і немусульманських країн, особливості формування регіонального права арабських країн, значення в цьому таких об'єднань як Ліга арабських держав, Організації ісламського співробітництва, Ради співробітництва арабських держав Персидської затоки та інших, а також таких регіональних та міжнародних документів як Арабська хартія прав людини, Декларація тисячоліття, інших нормативних документів міжнародного права.

5. Позитивним є прагнення автора проаналізувати різні класифікації періодизації генези ісламського деліктного права, або класифікації злочинів, покарання, джерел ісламського права, спроби запропонувати їх авторські варіанти чи доповнення, проте загальним недоліком є переважна описовість таких класифікацій, без конкретного аналізу їх переваг чи недоліків, обґрунтування власних варіантів, виокремлення критеріїв класифікації тощо.

6. Здається, що за логікою описання результатів дослідження підрозділи «1.2. Теорія деліктного права в загальнотеоретичній юриспруденції» і «1.3. Методологія дослідження концепції ісламського деліктного права» треба було поміняти місцями, оскільки саме ця теорія є результатом використання методології дослідження ісламського деліктного права стосовно осмислення предмету дисертації, який переважно визначений у підрозділі «1.1. Дослідження ісламського деліктного права в теоретико-правові думці».

Крім того, дещо невдалими є формулювання назв підрозділів «2.1. Еволюція формування та розвитку сучасного деліктного права ісламських країн» та «2.2. Основні тенденції розвитку концепції ісламського деліктного права» тому, що з одного боку вони охоплюють назву дисертації, а і з іншого виникають питання чому еволюція формування і розвитку сучасного деліктного права, а тенденції розвитку тільки концепції ісламського деліктного права, чим така концепція відрізняється від явища ісламського деліктного права та інші.

7. Виходячи з назви та предмету дисертації не повною мірою виправдалися сподівання щодо виокремлення, формулювання та систематизації

тенденцій розвитку ісламського деліктного права. В тексті дисертації вони розпорошені по різних підрозділах, зрозумілими є лише в контексті. Щонайменше було б доцільним виокремити їх у висновках до підрозділів, розділів та дисертації.

8. Зрозумілі труднощі автора у викладенні результатів дослідження українською мовою, проте й точність та повнота формулювань деяких положень викликає зауваження.

Проте зазначенні вище положення зумовлені складністю та своєрідністю предмету дослідження, його теоретичного і порівняльно-правового осмислення, мають здебільшого дискусійний характер, відображають наявність інших підходів, ніж обрані автором, і не впливають на позитивну оцінку дисертації.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Дослідження проблем ісламського деліктного права як кваліфікаційна наукова праця містить обґрунтовані рішення важливих та актуальних для сьогодення наукових завдань. Дисертаційне дослідження С.О. Мавед заповнює низку прогалин, які існували в загальній теорії права, містить положення теоретичного характеру.

Одержані автором дисертації результати можуть бути використані:

- у сфері нормотворчості та правозастосування в процесі правового забезпечення взаємодії мусульманських країн і України;
- у науково-дослідній сфері для подальших теоретичних, галузевих і прикладних досліджень проблем деліктного права в порівняльно-правовій перспективі;
- у навчальному процесі при викладанні та підготовці навчально-методичних матеріалів із теорії держави і права, порівняльного правознавства, кримінального та цивільного права, інших навчальних дисциплін, викладанні відповідних навчальних курсів у вищих навчальних закладах України.

Апробація результатів дисертації.

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Основні теоретичні розробки й висновки дисертації з необхідною повнотою та адекватно викладені у 7 наукових статтях, які опубліковані у наукових фахових виданнях, у тому числі 1 – у зарубіжному виданні, а також у 6 тезах доповідей, опублікованих за матеріалами науково-практичних конференцій

Оформлення дисертації.

Дисертація та її автореферат дають адекватне уявлення щодо змісту дослідження, написані переважно літературною мовою, що значною мірою компенсує деякі стилістичні, орфографічні й технічні погрішності тексту дисертації.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність у цілому.

Дисертація С.О.Мавед є сучасним теоретичним та компаративним дослідженням проблем ісламського деліктного права, які є актуальними й потребують нагального вирішення. Не підлягає сумніву новизна, достовірність та обґрунтованість більшості основних результатів дослідження, які підкріплені необхідною джерельною базою та застосуванням адекватної методології.

Обрана логіка дослідження зумовила відповідну побудову дисертації, яка складається із вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 185 сторінок, із них основного тексту - 163 сторінки, список використаних джерел містить 232 найменування і розташований на 22 сторінках. Низка наукових праць введена автором у науковий обіг вперше.

Автореферат дисертації достатньо відображає її основні положення.

Висновок.

Дисертація за предметом дослідження, його завданнями, методологією, змістом та висновками відповідає спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, а положення, які викладені в дисертації та мають елементи новизни, розроблені автором особисто.

Таким чином, дисертація «Гене́за та тенденції розвитку ісламського деліктного права: загальнотеоретичне дослідження» відповідає вимогам пп. 9, 11, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 656 від 19.08.2015, а Сандра Омарівна Мавед заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права
Національної академії внутрішніх справ

Т.С.

О.Д. Тихомиров

15 січня 2016 р.

Свідомо Тихомиров О.Д. 15.01.2016
Свідомо Сандра Омарівна Мавед 15.01.2016

